

УДК 616.912-036.22:316.75(497.1)“1972”
316.728(497.1)“1972”

Др Радина Вучетић, ванредна професорка
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
rvucetic@gmail.com

Оригиналан научни рад
Примљен: 19. 1. 2022.
Прихваћен: 13. 2. 2022.

Вариола вера у Југославији 1972. године: историја одоздо

Апстракт: У пролеће 1972. године, Југославија је била захваћена епидемијом великих богиња (вариола вера), што је, како се испоставило, била последња европска епидемија ове смртоносне болести. У сузбијању епидемије су учествовали многи – државне институције, здравствени радници (струка), али и многи, за историју „невидљиви“ актери. Истичање њихових прича, и њихове улоге у овом подухвату, додатно осветљава борбу против вариоле, и са осталим доступним историјским изворима, даје потпунију слику историје највеће здравствене кризе у социјалистичкој Југославији. Ослањајући се на „историју одоздо“ (*history from below*), у овом чланку главну улогу имају медицинске сестре и медицински техничари, серверике, спремачице, милиционери, возачи, келнери и једна кафанска певачица.

Кључне речи: вариола вера, велике богиње, Југославија, 1972, „историја одоздо“, епидемија.

Електронски микроскоп Института „Торлак“, потврдио је 16. марта 1972. да је смртоносни вирус великих богиња (вариола вера) у Југославији, на Косову. За вирусологе, епидемиологе, инфектологе, али и за државу, то је био шок, јер ове болести у Југославији није било 42 године, од 1930, када је забележен последњи оболели од вариоле. Каснијим „одмотавањем случаја“, испоставило се да је нулти пацијент (индексни случај) вариоле у Југославији био Ибрахим Хоти, из села Дањане на Косову, који је са групом дервиша обилазио света места на ходочашћу које је почело 1. јануара 1972, а завршило се 15. фебруара 1972. године.¹ Епидемија се одвијала у три таласа, и захватила је укупно 25 насеља

---

¹ О епидемији вариоле у Југославији опширније у: Радина Вучетић, *Невидљиви непријатељ. Вариола вера 1972*, (Београд: Службени гласник, 2022); Зоран Радовановић, *Вариола вера. Вирус, епидемија, људи*, (Смедерево: Хеликс, 2017) и Никола Бура, *Без обдукуције. Књига о епидемији великих богиња у Србији 1972. године: верна реконструкција догађаја*, (Нови Сад: Прометеј, 2012).

(жаришта), од којих су сва сем једног (Плав, Црна Гора), била у Србији (18 на Косову, пет у ужој Србији и једно у Моровићу, у Војводини). Током трајања епидемије, у Југославији је од вариоле оболело 175, а умрло 35 особа. С обзиром на то да се радило о вирусу код којег је смртност износила 30% и који је био изузетно тежак – болан, на изглед застрашујућ, са оспама по целом телу, али често и са обилним крварењима, била је потребна муњевита реакција државе да би се епидемија сузбила што пре, и са што мањим бројем жртава.² Од прве жртве вариоле, Латифа Мумџића, учитеља из села Добри Дуб код Новог Пазара, који је умро у Београду 10. марта, до званичне потврде од 22. марта да је вирус вариоле и у Београду, Чачку и Новом Пазару, прошло је довољно времена да се епидемија прошири, те су истог дана издати наредба о обавезној вакцинацији у жариштима,³ као и наређење о спровођењу карантинских мера у болницама у којима је боравио Мумџић, уз интензивно трагање за свим његовим контактима и њиховом смештању у карантине широм земље. Борба против вируса вариоле трајала је неколико недеља, а последњи пацијент отпуштен је из београдске Инфективне клинике 19. маја 1972. године.⁴

У историографским освртима на епидемије, пандемије и велике здравствене кризе, најчешће се анализирају реакције државе и здравствених служби, и то највише кроз грађу званичних институција. За проучавање епидемије вариоле у Југославији, у том смислу, најзначајнији су извори објављени непосредно по обуздавању епидемије,⁵ као и извори државних институција који се налазе у Архиву Југославије, Државном архиву Србије и Историјском архиву Београда. Узимајући у обзир само ову врсту историјских извора, историчар, међутим, често остаје лишен сагледавања вишеслојности догађаја и процеса, усмерен само на једну врсту актера историјских процеса. На овај начин, историчар само открива прошлост, али је не објашњава.⁶ С обзиром на то да је сузбијање епидемије вариоле у Југославији 1972. године било колективан чин, да би се схватиле све размере овог подухвата, али и да би се разумеле различите димензије ове епидемије, нужно је да се она сагледа и „одоздо“, кроз гласове оних који су (у

² Стеван Литвињенко, Богољуб Арсић и Слободан Борјановић, „Епидемиолошки аспекти вариоле у Југославији 1972. године“, *Вариола у Југославији 1972. године*, Љубинко Стојковић (пр.), (Љубљана: Дело, 1973), 19.

³ Опширније у: Радина Вучетић, „Вариола вера и вакцинација Београђана 1972. године“, Милан Ристовић (ур.), *Свакодневица и друштвени одговори на епидемијске кризе 1914–2020*, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 63–75.

⁴ Литвињенко, Арсић, Борјановић, „Епидемиолошки аспекти вариоле у Југославији“, 19–30.

⁵ У питању су „бела књига“ о вариоли – *Епидемија и сузбијање великих богиња на подручју Београда*, зборник са Симпозијума о сузбијању вариоле на подручју Београда, одржаног од 14. до 16. новембра 1972. у Београду, *Епидемија вариоле у Београду 1972. године* и збирка материјала са југословенског симпозијума о вариоли, одржаног у Примоштену од 21. до 24. новембра 1972, *Вариола у Југославији 1972. године*.

⁶ Eric Hobsbawm, *On History*, (London: Abacus, 1998), 284.

случају вариоле неки од њих и у правом смислу те речи), осетили епидемију на својој кожи.

Тек поглед „одоздо“ омогућава да се боље разуме читав низ феномена који су важни не само да се схвати како се Југославија борила против епидемије вариоле 1972. године, него да сагледа и шири контекст. Ово је посебно важно због тога што историја епидемије вариоле у Југославији 1972. није само историја једне здравствене кризе и одговора државе и струке на њу, него и прилог историји те земље, јер се у позадини ове епидемије одвијају међурепублички сукоби, цензура, тражење дежурног кривца и стигматизација једне етничке и религијске групе, привредне и економске потешкоће изазване епидемијом, уз упадљиво ћутање Јосипа Броза Тита, али и херојско понашање лекара, медицинских сестара, техничара, возача, дезинфикатора, док упоредо са свим тим тече живот обичних људи.

Сузбијање епидемије вариоле било је колективни подвиг, у коме су највећу и најважнију улогу имали здравствени радници, а међу њима су биле стотине оних који би се могли назвати херојима струке. У борби против епидемије су заједнички изгарали и примаријуси, и професори, и специјалисти, и лекари опште праксе, и микробиолози, вирусолози, епидемиолози, инфектолози, и медицинске сестре и медицински техничари, и дезинфикатори, лаборанти, али и сервирке и чистачице, и возачи санитетских возила, који су заједничким снагама лечили и пазили оболеле у карантинима и болницама, трагали за контактима, узимали узорке, вакцинисали, често потпуно незаштићени.⁷ Увођење давно заборављених актера, уз коришћење што различитијих врста историјских извора, омогућава да се истраже не само понашање и деловање од „велике историје“ заборављених људи, него и њихова искуства и осећања, зато што су до сада они махом били игнорисани или спомињани узгред, тек као безимени део неких догађаја или процеса.⁸

Због тога је за разумевање епидемије вариоле у Југославији, важан методолошки ослонац који пружа „историја одоздо“, коју је шездесетих година 20. века међу првима промовисао и у свом истраживању применио историчар Едвард Палмер Томсон.⁹ У свом, данас већ класичном историографском делу, *Стварање енглеске радничке класе (The Making of the English Working Class)*, Томпсон се фокусира на „слепе улице, изгубљене битке, и саме губитнике“ које је званична историографија заборавила, али који су живели у временима великих друштвених промена и превирања. Његова жеља је била „да оне који раде на разбојима, лудитске присталице, ‘застареле’ ручне ткаче, ‘утопијске’

⁷ Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 131.

⁸ Jim Sharpe, “History from Below”, Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, (Pennsylvania University Press, 2001), 26.

⁹ E.P. Thompson, “History from Below”, *The Times Literary Supplement*, Vol. 65 (1966), 275–280.

занатлије, чак и заведене следбенике Џоане Садкот (пророчице са почетка 19. века и ауторке књиге *Чудне последице вере*) спасем огромне снисходљивости будућих нараштаја¹⁰. „Историја одоздо“ је понудила алтернативу историји људи на врху, уз настојање да се разумеју „стварни људи“ – како су живели и понашали се у одређеној ситуацији и какве су биле активности оних за чије животно искуство су историчари раније сматрали да није вредно пажње. На тај начин, уз трагање за новим историјским изворима и уз нова тумачења традиционалних историјских извора, „историја одоздо“ представља и својеврсну демократизацију историје, и враћање историје обичним људима,¹¹ стављајући у први план искуства људи који никада нису добили прилику да напишу сопствену причу/историју.¹²

О овом повратку гласова који недостају у историјском наративу писао је и Милан Ристовић, подсећајући да вртлози историјског времена нису покретани само делатношћу „великих“ и „снажних“, те да су на доњим спратовима историјске стварности били „обични људи“, предуго осуђени на „проклетство сумарног“, неиндивидуалног, неиздиференцираног посматрања, а да нас апстраховање појединачних историјских искустава и места сваког од њих у стварању заједничког, лишава једне важне димензије у спознаји прошлости и њеног целовитог сагледавања.¹³

На том трагу је и жеља да се у причи о историји епидемије вариоле у Југославији врати глас „обичним људима“, јер они нису били само бројеви у статистици једне епидемије (лекара, медицинских сестара, сервирки, оболелих, преминулих), него активни учесници историјских догађаја. Управо због тога, историја епидемије вариоле је не само историја политичких одлука и реаговања здравствених служби, него и историја деловања лекара, медицинских сестара, техничара и осталог здравственог особља „на црвеним линијама“, али и историја обичних људи који су се нашли усред ове епидемије, попут милиционера, келнера, возача и једне кафанске певачице. Неколико примера „историје одоздо“ из времена епидемије вариоле у Југославији 1972. године, помаже да се разуме зашто су људи које „велика историја“ махом не бележи, важни за разумевање шире слике борбе против епидемије вариоле у Југославији.

Још док вариола није била потврђена на Косову, али кад је лекарима који су је препознали – др Дурмишу Целини и др Целалу Џибу већ било јасно с којом опасношћу су суочени, и када су покрајинске власти кренуле да по хитном

¹⁰ Цереми Блек, Доналд М. Макрејлд, *Изучавање историје*, (Београд: Цлио, 2007), 139.

¹¹ Исто, 136–137.

¹² David Hitchcock, “Why history from below matters more than ever”, Online symposium “The Future of History from Below, 22. 7. 2013. <https://manyheadedmonster.com/2013/07/22/david-hitchcock-why-history-from-below-matters-more-than-ever/> (23.12.2021).

¹³ Милан Ристовић, *Обични људи: прилози за историју*, (Београд: Геопоетика, 1999), 10.

поступку стављају села оболелих у карантин, први глас који је, мимо архивске грађе о наредбама и одлукама, остао забележен о првој вечери „борбе“, био је глас једног милиционера. Наиме, док у Београду и остатку земље није постојала ни претпоставка да је вариола у Југославији, ситуација на Косову је била таква да су 14. марта почеле да се предузимају прве епидемиолошке мере, уз асистенцију милиције. Своје утиске оставио је милиционер Ратомир Бјелановић из села Ратковац на Косову, који је написао песму „Вариола“ о вечери 14. марта, када је на Косову почела мобилизација службе унутрашњих послова:

То мартовско беше вече
Командир нам тихо рече,
Седео је поред стола
Дошла нам је вариола.

Та подмукла болест зла
Стигла нам је с' туђег тла.
Још се не зна је ли она
Ал' се прича на сва звона.

Сутра ћемо тачно знати
Лекари ће своје дати.

Но кренимо сад што брже
Мора страже да се држе.
То нам дође као мат.
А слично је као рат.

У жариште стижу кола
Чудна ли је Вариола,
Људе, децу, жене младе,
Почела је да нам краде.

Али неће дуго бити и
Њу ћемо победити.

Униформе плаве, беле
С Вариолом рат почеле
Вариоло, требаш знати
Да ћемо ти на крај стати.

Милиција, народ, здравство
Сачинише ново братство

И циљ им је свима исти
Вариола да се чисти.

А свима је сад на знање
То ванредно ново стање
Али тако неће дуго
Вариоло наша туго.

Сећат' ће се тебе често
Ма у које била место.¹⁴

Како је забележено у извештају „ова песма је настала након тога што је у касним поподневним часовима Др Дурмиш Целина из Призрена отишао у Станицу и од ње тражио да се од тог момента спречи сваки одлазак возом и на други начин из Дањана и Ратковца због појаве епидемије великих богиња коју епидемију је он открио тог дана у болници Призрен и на терену Дањана и Ратковца“. Оцењујући вредност песме милицајца, др Целина је записао да је „друг Бјелановић веома успешно опевао овај догађај из прве вечери борбе, када наша шира друштвена заједница још није била обавештена о овој епидемији“.¹⁵

Настала прве вечери по сазнању најужег круга лекара и власти да је вариола присутна, ова песма показује свест о заједничкој „борби“ против вируса (јер вариолу описује као непријатеља против којег се води рат), о томе да победу над њом треба да донесу униформе плаве (милиција) и беле (здравствени радници), али и да „братство“ које треба да победи, поред лекара и милиције, чини и народ. Управо су ти гласови, гласови „одоздо“, они без којих је слика о вариоли у Југославији непотпуна.

„Беле униформе“ су биле кључне у сузбијању епидемије, али за овај колективан подвиг нису били заслужни само лекари, који су били у првом плану у здравственом свођењу биланса победе над вариолом, него и медицинске сестре и техничари, који су најчешће изостављани из историје великих епидемија и пандемија, па и из историје епидемије великих богиња у Југославији. Када су жртве у питању, епидемија вариоле 1972. године се првенствено памти по две младе медицинске сестре, које су страдале негујући оболелог Латифа Мумџића – Душици Спасић, медицинској сестри са Прве хируршке клинике у Београду, и Милки Ђурашић, медицинској сестри из чачанске болнице. Увид у њихове судбине не осветљава само слику једне епидемије, у којој су жртве били и здравствени радници, него и слику тешког живота и рада девојака које су се определиле за овај посао.

¹⁴ Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 235–237.

¹⁵ Архив Југославије (АЈ), Савезни завод за здравствену заштиту 672, фасцикла 369, „Вариола“, Ратковец, 14. март 1972. (у даљем тексту: АЈ, 672-369)

Медицинска сестра Душица Спасић била је дежурна на Трауматолошком одељењу Прве хируршке клинике, када је у њу, у јако тешком стању, доведен Латиф Мумџић, за кога се тада није знало да је оболео од вариоле.¹⁶ Душица Спасић је радила у шок-соби са најтежим болесницима, а 10. марта је више пута мерила температуру, узимала крв за анализу, и била у непосредној близини пацијента који је, како се касније испоставило, оболео од смртоносне болести.¹⁷ Како се тог дана сећала њена колегиница, медицинска сестра Душанка Ступар, Душица је, бринући све време о пацијенту, у једном тренутку пришла да прикључи инфузију Мумџићу, и у том тренутку он је почео да повраћа у млазевима, па и по њој.¹⁸

С обзиром на такву изложеност вирусу, не чуди да је Душица Спасић, поготово што није била вакцинисана против вариоле, оболела и била прва жртва вариоле међу здравственим радницима. Упркос томе што је страдала вршећи своју дужност, и касније слављена као хероина чије име носи награда која се сваке године додељује најпожртвованијој медицинској сестри, у прво време остала је „безимена“. Иако је 23. марта 1972, у 23. години, умрла у највећим мукама, од најтежег облика вариоле, о Душици Спасић и њеној смрти ћутало се све до 12. априла. Прва информација о њеној смрти објављена је тог дана у *Вечерњим новостима* („Сестра Душица из шок собе“), а следећег дана је у *Политици експрес* изашао још један текст о њој („Црна хумка ресничка“). Три недеље после Душичине смрти, јавност је могла да сазна више о њој и њеној трагичној судбини:

„Била је сасвим обична девојка: лепушкаста, весела, друштвена, заљубљена у живот и будућност. И сасвим необична медицинска сестра: способна, изузетно пожртвована, савесна, одушевљена позивом и његовом тежином и одговорношћу. Умрла је у 23. години, као незванични херој рада. Као прва жртва великих богиња у Београду. Као анонимни 'случај' о којем се данима ћутало и који недељама није имао име и презиме. Сада се зна: ДУШИЦА СПАСИЋ је била медицинска сестра на Трауматолошком одељењу Прве хируршке клинике, са радним местом у шок соби.“¹⁹

¹⁶ Како је касније утврђено, Латиф Мумџић је почео да осећа прве симптоме болести 2. марта у селу поред Новог Пазара. У Медицинском центру у Новом Пазару лечен је од 4. марта, одакле је због погоршања стања пребачен је у чачанску болницу, где је стигао 8. марта, да би 9. марта био пребачен прво у београдску Дерматовенеролошку клинику, а потом 10. марта у Трауматолошко одељење Прве хируршке клинике у Београду. Умро је 10. марта увече, а да је узрок смрти била вариола, потврђено је тек 22. марта 1972. године.

¹⁷ Југослав Панџић, „Запажања у току моје болести“, у: *Епидемија вариоле у Београду 1972. године*, (Београд: Скупштина града Београда, 1972), 215; Антић et al, *Епидемија и сузбијање великих богиња на подручју Београда март–мај '72*, (Београд: Скупштина града Београда, 1972), 20–21.

¹⁸ Интервју Наташе Мијушковић са Душанком Ступар, 13. јануар 2022.

¹⁹ Нада Мијатовић, „Сестра Душица из шок-собе“, *Вечерње новости*, 12. април 1972, 3; Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 132.

Њена сахрана додатно је осликавала положај „безимених“. Сахрањена је 24. марта на сеоском гробљу у Реснику, по мраку, а сахрани су присуствовали само секретар месне заједнице, који је одабрао гробно место, и гробари.²⁰ Иако су у њеној породичној кући у Реснику, стотинак метра даље, низ улицу, тада били њени отац, мајка и брат, они нису били обавештени о њеној смрти (обавештени су скоро три недеље касније), па нису ни слутили да је те вечери, у потпуној тишини, из санитарског возила изнесен заварени лимени сандук са телом њихове ћерке, који је без икакве церемоније спуштен у раку на самом ободу гробља.²¹

На дан Душичине сахране, у Чачку је умрла још једна млада медицинска сестра, Милка Ђурашић. У службеној белешци заведено је да се Милка Ђурашић (1944) разболела 20. марта, да је хоспитализована 22. марта, а да је умрла два дана касније, 24. марта.²² Сестра Милка је, на Дан жена, 8. марта, обишла пацијента Латифа Мумџића, и како је забележено „врло млада и у другом стању платила главом своју стручну радозналост“.²³ И она је, као Душица Спасић, умрла у највећим мукама, од најтежег облика вариоле, а њено тело остало је са лекарима и медицинским особљем 14 сати после смрти, јер у ванредним околностима због процедура сахрањивања оболелих од вариоле није било лако наћи лимени сандук и особу која ће сандук залемити. И Милка Ђурашић је сахрањена без ичијег присуства, на гробљу родног села Горња Горевница, оставивши за собом једногодишњу ћерку.²⁴

Међу десетинама медицинских сестара у карантинима те 1972, поред имена две жртве, Душице Спасић и Милке Ђурашић, у штампи су забележена и имена медицинских сестара Мишке Томашевић и Зорице Кекуш, које су са Инфективне клинике у Београду, послате са др Миомиром Кеџмановићем и др Војиславом Шуваковићем на Косово, у ђаковичку болницу, где је било највеће жариште, и где је било највише оболелих од вариоле. Како је штампа касније писала о њима, оне се 32 дана нису одмицале од болничких кревета, а кратке предахе за одмор проводиле су склупчане, при дну кревета неког оболелог детета. Мали број сестара на велики број оболелих, природа болести, где од густог осипа по целом телу нису могле да пронађу вене болесницима за трансфузију, а потом и најстрашније слике које су имале пред собом – када болесници копне и гасе

²⁰ Мијаговић, „Сестра Душица из шок-собе“; Сретен Тошић, „Црна хумка ресничка“, *Политика експрес*, 13. април 1972, 3.

²¹ Вура, *Без обдукције*, 45–46; Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 133–134.

²² АЈ, Савезни секретаријат за рад и социјалну политику 598, фасцикла 9, јединица 17, Списак болесника који се лече у карантину Инфективно одељење „Ловачки дом“. (у даљем тексту: АЈ, 598-9-17)

²³ АЈ, 598-9-17, Извештај руководиоца за карантин и тријажни центар.

²⁴ Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 136.

се пред њиховим очима – све је то била свакодневица на најтежем послу који су ове две медицинске сестре имале.²⁵

О тежини посла у карантинима, говоре и сећања медицинских сестара Роске Поповић, која је била у карантину у Дерматовенеролошкој клиници у Београду, и Ружице Максимовић из карантинске болнице у Новом Пазару. Радиле су готово непрестано, у више смена „напорно, до последњег атома снаге, дубоко у ноћ“. Већина сестара је описивала како су и са најтежим пацијентима радиле без маске и заштитних рукавица. Оно што их је посебно болело, био је осећај да су сви који су се нашли у карантинима отписани, и болесници, и здравствени радници и особље карантина, те да им је велика снага била потребна да поверују да ће једном изаћи одатле.²⁶ Некада су се осећале отписане и од лекара и администрације, као у Дерматовенеролошкој клиници, где су се ови први, смештени на приземљу, и физички дистанцирали од медицинских сестара и болесника који су били на спрату, бојећи се да им приђу и помогну. Како су се сећале касније, често су им и храну остављали на начин који су сматрале увредљивим.²⁷

Неким медицинским сестрама је положај био неиздржив, јер су третиране готово као кухне. Епидемиолог др Зоран Радовановић се сећа да је на Трауматолошком одељењу Прве хируршке клинике, чињеница да је Дишица Спасић радила и заразила се у шок-собу, утицала да се као опасност доживи сваки контакт с њених 12 колегиница, медицинских сестара, које су биле изложене ризику на истом радном месту. Однос према њима је био прво суревњив, а потом отворено непријатељски – тражено је да не обедују са осталима, а онда и да се потпуно изолују. Да би се нашло решење, ових 12 сестара је измештено у други карантин, „Национал“.²⁸

Страх и суревњивост према медицинским сестрама које су радиле најтеже послове и биле суочене са смрћу и неизвесношћу, остао је и по изласку из карантина. Медицинска сестра Ружица Максимовић из Новог Пазара сећа се да су „сви бежали од нас, нико није хтео да нам приђе“,²⁹ а Душанка Ступар памти свој повратак из карантина „1000 ружа“ на радно место у Трауматолошком одељењу Прве хируршке клинике по склањању свих од ње, по томе да су брисали алкохолном кваке које би додирнула, као и по томе да нико није хтео да уђе с њом у лифт, због чега се после трауме од смрти колегинице Душице Спасић и боравка у карантину „1000 ружа“, осећала погођено и изопштено.³⁰

²⁵ Исто, 143.

²⁶ Интервју са Роском Поповић, 16. октобар 2021; Интервју Наташе Мијушковић са Ружицом Максимовић, 12. јануар 2022.

²⁷ Зорица Јевђевић, Радмила Томић, Роска Поповић, Весна Кованчић, „Вариола вера – искуства сестара у карантину“, *Сестринство*, бр. 11, јануар-април 2007, 18.

²⁸ Радовановић, *Вариола вера*, 96.

²⁹ Интервју Наташе Мијушковић са Ружицом Максимовић, 12. јануар 2022.

³⁰ Интервју Наташе Мијушковић са Душанком Ступар, 13. јануар 2022.

И док „велика“ историја бележи број карантинираних, оболелих, излечених и преминулих, као и број лекара, медицинских сестара техничара и осталог особља у карантинима, њихов допринос сузбијању епидемије остаје невидљив (сем кад су у питању главни лекари), као и њихове емоције – страх, осећај изопштености и изолованости не само током карантина, него и касније, без чега је немогуће разумети све димензије епидемије вариоле у Југославији. Поред медицинских сестара, невидљиви су остали и медицински техничари, спремачице, сервирке, дезинфикатори и возачи. Њихове судбине, али и улоге и сузбијању епидемије вариоле донекле осветљавају извештавања тадашњих медија из жаришта вариоле, као и усмена сећања.

У карантинској болници у мотелу „1000 ружа“, где су били смештени тешки болесници, најмлађи лекар био је др Милан Шашић. Сећајући се најтеже и најболније ситуације у карантину, издвојио је тренутак у којем је девојчица из Младеновца, која се заразила вариолом у Првој хируршкој клиници, на контроли после операције слепог црева, држећи за руку медицинског техничара Миролуба Јефтића, кога су пацијенти звали Рики, изговорила „Рики, ја умирем“, потпуно свесна свог краја, и умрла непосредно после тога. Издвајајући ово као најпотреснији догађај за њега током епидемије, али сећајући се и девојичиних очију, косе, лепоте, и ужаса смрти којој је присуствовао, допринео је томе да она не буде само једна у статистици 35 умрлих за време епидемије вариоле, него и девојчица која свесна свог одласка, умире држећи за руку техничара кога су сви волели.³¹ Личне драме, и трагедије не само оболелих и њихових породица, него и здравствених радника и особља који су тих недеља изгарали у спасавању и неговању болесника и сузбијању епидемије, без уласка у историју „одоздо“, остале би незабележене, а они заувек безимени, а потом и потпуно заборављени.

У колективној биографији оваквих хероја, невидљиви су били сервирке, чистачице, дезинфикатори и возачи санитарских возила. Ако се погледа списак оних који су бринули о оболелима и суспектнима у болничком карантину „1000 ружа“, могу да се наслуте и количина посла који су имали, али и одговорност људи који су се нашли на овом задатку. У карантинским условима, од 26. марта до 30. априла 1972. године живело је и радило четворо лекара, пет медицинских сестара, три болничара, четири медицинска лаборанта, техничар Завода за трансфузију крви, радник на прању веша, четири радника на одржавању чистоће, десет радника мотела и четири милиционера која су обезбеђивала карантин, док су транспорт обављали по један возач и болничар Хитне помоћи, који су такође боравили у једном од објеката мотела „1000 ружа“.³²

³¹ Интервју са др Миланом Шашићем, 10. децембар 2021; Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 222.

³² Бура, *Без обдукције*, 73.

Када је вариола била побеђена, штампа је, покушавајући да да глас и „невидљивим“ херојима, понекад доносила детаље из њихове борбе против вариоле. У такве хероје спадао је и „квартет одважних“, који су, према писању штампе, радили „најтежи и најгаднији посао“ – обилазили најугроженија подручја, превозили суспектне и оболеле, дезинфиковали домове оболелих и њихове ствари, али и припремали тела за сахране преминулих у Ђаковичкој болници. У питању су били добровољци из Приштине, медицински техничари Миодраг Павловић, Михајло Давидовић, Кадруш Бахтијари и возач Ашим Житија, који су суспектне и заражене из косовских села пребацивали у Ђаковичку болницу, а потом радили и све остале тешке послове. Из мноштва трауматичних момената, као најтрауматичније издвајали су оне када би у припремама за сахрањивање преминулих од вариоле наишли на дете.³³ О томе о колико тешком и ризичном послу се радило, сведочи податак да је већина медицинских сестара и техничара, дезинфикатора и возача на Косову, нарочито у првим данима епидемије, радило без икакве заштите – без вакцина и додатне заштитне опреме.³⁴

Затворени у карантинима, уз оболеле и суспектне, нису били само лекари и медицинске сестре и техничари, него и сервирке и спремачице, без којих живот у карантинима не би функционисао, а које никада нису поменуте у освртима на епидемију вариоле у Југославији. Медицинске сестре су се, касније, сећале колико су им биле важне подршка и помоћ од њих. Требало је, у строго контролисаним условима, где је владао страх, непрекидно чистити карантине, а у њима и собе оболелих, и сервирати јела по строго прописаном епидемиолошком протоколу. Ретки су били лекари, попут санитетског потпуковника, инфектолога и стручњака за тропске болести са ВМА, др Пунише Мијушковића, који је из Београда послат да организује и води карантин у чачанској болници. Он је и у својим извештајима, и касније у интервјуима, наглашавао помоћ медицинских сестара и сервирки, стално их спомињући, и већ тада чувајући од заборава медицинске сестре Рашу Маричић, Мирјану Маслаћ, Милену Милошевић, лаборанткињу Љиљану Старчевић, сервирку Милицу Дивчевић и радницу Наду Пурић. Посебно је истицао пожртвованост „племените сервирке Милице Дивчевић“, која је присуствовала смрти Милке Ђурашић, и кад је видела да из страха многи одбијају да негују болеснике, изјавила: „Ја сам најстарија међу вама, па ако неко треба да умре, нека то будем ја“, док је друга сервирка, Нада Пурић, храбро одлучила да остане у карантину, остављајући свог седмогодишњег сина на чување суседима.³⁵ Можда су управо захваљујући др Пуниши Мијушковићу,

³³ Ј. М., „Квартет одважних“, *Вечерње новости*, 15. мај 1972, 13.

³⁴ Архив РТС, Д-11167, Рефлектор, 18. април 1972.

³⁵ АЈ, 598-9-17, Извештај о раду стационара за лечење оболелих у Чачку, Санитетски потпуковник др Пуниша Мијушковић: Чачак, 27.04.1972; А. Ђурић, „Страх животу каља образ често“, *Политика експрес*, 29. април 1972, 6.

када је вариола била савладана, „награде за храброст и пожртвованост и ода-ност свом позиву, као и хуманост“ добиле медицинске сестре Раша Маричић и Мирјана Маслаћ, лаборанткиње Стоја Деспот и Љиљана Старчевић, сервирка Милица Дивчевић и спремачица Нада Пурић.³⁶ „Невидљива“ је била и стара спремачица Нурка из болничког карантина у Новом Пазару, која је без престанка чистила све просторије, а успевала да буде, како се сећала медицинска сестра Радмила Максимовић, „племенита жена која нам је свима давала утеху, која нас је тешила, и говорила, ја сам најстарија, ја ћу да будем уз вас у свему“.³⁷

И многи други „невидљиви“ помажу да се сагледају последице вариоле – од тога како је утицала на свакодневицу, а како на економију и привреду, о чему упечатљиво говоре обични људи, келнери, и једна кафанска певачица. Келнери су на више начина били део „историје одоздо“ током епидемија вариоле у Југославији. Део њих је активно учествовао у сузбијању епидемије, тако што су радили свој посао у радикално измењеним околностима – у карантину. Када је одлучено да се тек реновиран мотел „1000 ружа“, који је нудио, како су га рекламирале новине, „пријатну разоноду и одмор“, уз музику и специјалитете домаће и стране кухиње, претвори у карантин, као испомоћ су остали кувари и келнери мотела, који су спремали храну и доносили је до „невидљиве границе“ која је делила оне у карантину од остатка света. Можда су управо и они били заслужни да су бар нека сећања на боравак у карантину била позитивна, попут сећања једне жене, која је накнадно изјавила да је путовала много и „била у најлуксузнијим хотелима, а нигде се нисам тако пријатно осећала као у тој карантинској трпезарији. Стољњаци бели као снег, а тек келнери, убише се од услужности.“³⁸

Иако је сцена с келнерима и „стољњацима белим као снег“ из карантина у коме се и умирало указивала на жељу за нормалношћу и у ванредним околностима, живот у граду је показивао да је страх обузео све, и да су због тога трпели и угоститељи. Иако су кафане и ресторани остали отворени у Београду током епидемије, продаја алкохолних пића у њима је драстично опала, највише због тога што грађани нису били сигурни да ли после вакцине смеју да конзумирају алкохол. Шеф сале београдске кафане „Инекс“ сведочио је да је првог дана вакцинације у овој кафани продат „само један вињак и две љуте ракије“, док је у ресторану „Михајловац“ за само три дана вакцинације „промет сведен на ниво банкротства“. Да су угоститељи заиста били економске жртве епидемије, сведочи податак да је после епидемије израчунато да су београдски угоститељски објекти пословали са губицима од 30 до 70%.³⁹

³⁶ „Јавна признања и награде“, *Чачански глас*, 2. јун 1972, 4.

³⁷ Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 148.

³⁸ Исто, 229.

³⁹ Исто, 262.

Кад су кафане у питању, још једна људска прича додатно осветљава живот за време вариоле. Случај кафанске певачице Гране Анђелковић у мотелу „1000 ружа“, која је касније премештена у мотел „Шумадија“, истовремено показује деловање здравствених служби, понашање људи у карантинима, али даје и жилниковску слику епидемије вариоле у Југославији. Један од приоритета Градског штаба за борбу против карантинских болести било је лоцирање контаката оболелих. Иако су грађани, углавном, сарађивали, редак изузетак представљала је кафанска певачица Грана Анђелковић, која је давала непоуздане и опречне информације, а њено кретање је било тешко ограничити. Према сведочењу др Зорана Радовановића, због бубуљица на лицу за које нико није могао да тврди да нису благ облик вариоле, смештена је карантин „1000 ружа“. Два дана касније, дијагноза је искључена, али пошто је Грана претходно транспортована санитарским возилом са женом за коју се испоставило да болује од вариоле, поново је лоцирана, и упућена у карантин „Шумадија“.⁴⁰ Ствар је додатно отежало што је Грана Анђелковић у анкети на основу које су утврђивани њени контакти, изјавила да је из југоисточне Србије кренула у Удружење музичара народне музике, те да се тамо срдачно изљубила са певачем Предрагом Живковићем Тозовцем и хармоникашем Тошом Елезовићем. У страху за звезду народне музике, др Зоран Радовановић и др Александра Банковић су се „штушили ка Тозовчевој породичној кући“, али, на срећу, описани сусрети нису били ни изблиза тако срдачни како их је Грана описала, те је Тозовац остао ван карантина.⁴¹ Ту причи о Грани није крај. Према сведочењу возача из карантина „Шумадија“, тамо се „једна жена из Пирота, наводно певачица (а то је могла да буде само Грана – прим. Р. В.)... скидала нага и често котрљала по трави да би се, како је говорила, ’купала’ и ’скидала’ са себе заразу“.⁴² По др Радовановићу, она је наставила да води слободан живот и у карантину, јер је „за мушкарце имала снагу усисивача“, и „није помагало ни што су чувани врата и прозор њене собе“. И њено пуштање из карантина уносило је додатне зебње, пошто се испоставило да и када је отпуштена из карантина и у пратњи милиције спроведена до железничке станице, уместо да буде у возу са картом која јој је била плаћена, Грана је завршила у станици милиције наспрам перона, чекајући да два полицајца заврше смену, и са њом крену „у живот“. Како се њеног случаја сећао др Радовановић, „лакнуло нам је тек пошто смо добили гаранције да је коначно враћена у своје пребивалиште“.⁴³

Историја сваке епидемије или пандемије је и историја обичних људи, пожртвованих медицинских сестара, милиционера са песничким амбицијама, али

⁴⁰ Радовановић, *Вариола вера*, 100.

⁴¹ Исто, 101.

⁴² Вучетић, *Невидљиви непријатељ*, 224.

⁴³ Радовановић, *Вариола вера*, 101.

и кафанских певачица. Тек са укључивањем свих актера, у случају вариоле, медицинских сестара Душице Спасић, Милке Ђурашић, Милке Томашевић, Зорице Кекуш, Роске Поповић, Радмиле Максимовић, медицинског техничара Рикија, спремачице Нурке, сервирке Милице Дивчевић, шефа сале кафане „Инекс“, али и кафанске певачице Гране Анђелковић, историја највеће здравствене кризе у социјалистичкој Југославији добија више димензија и слојева, али и, како то назива историчар Милан Ристовић, и „нову размеру људскости“.⁴⁴

Spisak izvora i literature

Arhiv Jugoslavije. Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku. fond 598.

Arhiv Jugoslavije. Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu. fond 672.

Čačanski glas

Politika

Politika ekspres

Večernje novosti

Usmeni izvori

Intervju sa Roskom Popović, 16. oktobar 2021.

Intervju sa prof. dr Milanom Šašićem, 10. decembar 2021.

Intervju Nataše Mijušković sa Ružicom Maksimović (rođ. Vukićević), 12. januar 2022.

Intervju Nataše Mijušković sa Roskom Popović, 4. januar 2022.

Intervju Nataše Mijušković sa Dušankom Stupar, 13. januar 2022.

Objavljeni izvori

Antić, Borislav et al., *Epidemija i suzbijanje varirole na području Beograda*, Beograd: Skupština grada Beograda, 1972.

Krajinović, Slobodan et al. (ur.), *Epidemija varirole u Beogradu 1972. godine*, Beograd: Skupština grada Beograda, 1972.

Stojković, Ljubinko et al., *Variola u Jugoslaviji 1972. godine*, Ljubljana: Delo, 1973.

Literatura

Blek, Džeremi, Makrejld, Džonatan M. *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio, 2007.

Bura, Nikola. *Bez obdukcije. Knjiga o epidemiji velikih boginja u Srbiji 1972. godine: verna rekonstrukcija događaja*. Novi Sad: Prometej, 2012. (ćirilica)

Hobsbawm, Eric. *On History*. London: Abacus, 1998.

⁴⁴ Ристовић, *Обични људи*, 11.

- Igers, Georg G., *Istorijska nauka u 20. veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.
- Jevđević, Zorica, Radmila Tomić, Roska Popović, Vesna Kovandžić, „Variola vera – iskustva sestara u karantinu“, *Sestrinstvo*, br. 11, januar-april 2007, 16–19.
- Litvinjenko, Stevan, Arsić, Bogoljub i Borjanović, Slobodan. „Epidemiološki aspekti varirole u Jugoslaviji 1972. godine“. *Variola u Jugoslaviji 1972. godine*, Ljubinko Stojković (pr.). Ljubljana: Delo, 1973, 19–31.
- Radovanović, Zoran. *Variola vera. Virus, epidemija, ljudi*. Smederevo: Heliks, 2017.
- Ristović, Milan. *Obični ljudi: prilozi za istoriju*. Beograd: Geopoetika, 1999.
- Sharpe, Jim. „History from Below“. Peter Burke (ed.). *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania University Press, 2001, 25–42.
- Vučetić, Radina. *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972*. Beograd: Službeni glasnik, 2022.
- Vučetić, Radina. „Variola vera i vakcinacija Beograđana 1972. godine“. Milan Ristović (ur.), *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020*. Beograd: Filozofski fakultet, 2021, 63–75. (ćirilica)

Summary

Radina Vučetić, PhD

Variola Vera in Yugoslavia 1972: History from Below

In the spring of 1972, Yugoslavia experienced a smallpox virus outbreak, which, as it turned out, was the last European epidemic of this deadly disease. The epidemic included 25 hotspots, eventually infecting 175 persons, with 35 fatalities. Many people were involved in the control and suppression of the epidemic – state and civil servants, healthcare workers, and many others, for history usually “invisible” actors. Considering that the suppression of the epidemic of smallpox in Yugoslavia in 1972 was a collective effort, it is necessary to include the view “from below” to fully comprehend the scope of this endeavor and understand various dimensions of this epidemic. Only the view “from below” enables a better comprehension of the whole range of phenomena important not only for understanding how Yugoslavia fought the smallpox epidemic of 1972 but also for considering its broader context. The epidemic suppression was a collective effort in which healthcare workers had the most critical role. However, besides leading epidemiologists and doctors, equally important were nurses and medical technicians and “ordinary people”, waitresses and waiters, cleaners, ambulance drivers, schoolchildren, police officers, and one pub singer. Only with the inclusion of their voices, the history of the most significant health crisis in socialist Yugoslavia becomes multi-dimensional and acquires “a new aspect of humanity”.

Key words: variola vera, smallpox, Yugoslavia, 1972, “history from below”, epidemics.